

ІСТОРІЯ КУПЕЦТВА МІСТА КИЄВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Гуржій І. О., аспірантка

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Стаття присвячена вивченню літературних джерел стосовно історії купецтва міста Києва, їх аналізу та з'ясуванню найбільш вузьких місць у цій царині.

Ключові слова: купецтво, купецький стан, історіографія.

Статья посвящена изучению литературных источников, касающихся истории купечества города Киева, их анализу и выяснению наиболее узких мест в этой области.

Ключевые слова: купечество, купеческое сословие, историография.

The article is devoted to the study of literary sources concerning the history of Kyiv merchant class, their analysis and clarification of bottlenecks in this sphere.

Key words: the merchants, merchant class, historiography.

Історія купців, які проживали і діяли в Києві протягом ХІХ ст., знайшла хоч і побіжне, але певною мірою сформоване відображення в різноплановій за характером походження, формою та жанром літературі, а саме: синтетичних (колективних) і спеціальних дослідженнях; довідкових, науково-популярних і навчально-методичних працях; критико-біографічних студіях; мемуарах, спогадах, біографіях тощо. Розглянемо їх зміст, принаймні, в головних рисах і концептуально. Застосуємо при цьому "традиційний", відпрацьований десятиліттями, коли й не століттями, аналіз їх за хронологічним принципом. Правда, в окремих випадках від такого методу доводилося відмовлятися через "блокування" одного якогось питання або "групування" викладу суті відразу кількох аспектів. В основному ж характеристика опрацьованої автором історіографії передбачає таку т. зв. "чотиричленність" (термін, на наш погляд, не зовсім вдалий, але часто застосовуваний фахівцями): до революції, радянський, сучасний періоди та зарубіжна спеціальна література (остання включає в новітньому вимірі й країни СНД).

Одним із перших істориків, хто визначив характерні риси "малоросійського" купця, виявив його різницю від російського, став "класик" досліджень торгівлі на українських ярмарках І. Аксаков (1823–1886 рр.). При цьому цікаво зазначити той факт, що свою класичну працю на цю тему він видрукував "на утримання" (кошти) Санкт-Петербурзького купецтва [1]. А особисто вчений був дійсним членом імператорського Російського географічного товариства. Зокрема автор вважав, що в Україні не існувало такого різкого поділу на стани за видами "занять", як у Росії, а також різниці між "станом освіченим" і простим народом. "У нас побут купецький, стикаючись з вищими класами суспільства, – наголошував дослідник, – і в той же час близький до народу, ви-

лився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. *Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві.* Незаможній пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин, всі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в галузі почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) – однаково притаманні всім малоросіянкам і приховують недолік освіти, – тоді як у Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряді жінок інших станів. У Росії – істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії – всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній до Петровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий" [2].

Одним же з перших, хто спеціально висвітлив історію міста від раннього середньовіччя до початку XIX ст., став М. Берлінський (1764–1848 рр.). Зокрема стосовно початку XIX ст. він у своїй праці "Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного" (СПб., 1820) змалював зовнішній вигляд столиці. Правда, при цьому майже не звернув увагу на її повсякденне та економічне життя, діяльність місцевого купецтва. В свою чергу, київський губернатор І. Фундуклей навів важливі дані щодо останніх першої половини століття, окремо розрізнивши їх на дві статті: купці чоловіки та жінки [3].

Приблизно в той же час побачили світ дві важливі праці російських істориків П. Іванова та О. Семенова. Перший ретельно розглянув соціальний статус і "зобов'язання" перед державою купців – співвітчизників, а другий навів конкретний фактичний матеріал про зовнішню торгівлю та розвиток промисловості від середини XVII ст. до 1853 р. [4], наприклад, Семенов описав деякі труднощі транспортування товарів по Дніпру в межах Київщини [5].

Про умови торгівлі й побут, який існував на київських контрактах, написав і в 1900 р. опублікував у Санкт-Петербурзі спеціальну студію польський дослідник і публіцист Генріх Улашин [6]. Однак місцеві негоціанти не стали в ній об'єктом висвітлення. Його увагу більше привернули, зрозуміло, представники польської національності. Побіжно про євреїв та їх торгівлю в місті в кінці XVIII ст. написав на сторінках "Киевской старины" І. Житецький [7]. Схожий за змістом праць обох названих авторів історичний матеріал, але на набагато ґрунтовнішій джерельній основі протягом 1654–1855 рр. подав у своїй монографії В. Іконников. Однак слід зазначити, що в ній мають місце помилкові або не зовсім точні посилання на використані документальні й історіографічні джерела, деякі фактологічні помилки, сюжетні повтори, не чітко структуризований виклад матеріалу тощо. А це, в свою чергу, помітно ускладнює сприйняття й аналіз змісту в цілому цікавої спеціальної (тематично) роботи. Окремих з означених аспектів торкнувся й К. Фоменко на шпальтах часопису "Киевские епархиальные ведомости" [8].

В. Аскоченський, описуючи функціонування Києво-Могилянського колегіуму (академії), навів важливі кількісні показники стосовно співвідношення купецьких будинків з іншими наприкінці XVIII ст. [9]. На підставі його даних, нам вдалося встановити, що на той період купці становили близько 0,7 % від загальної кількості городян. Отже, можна без перебільшення стверджувати: становлення цього стану та його еволюція активно розпочалися лише на початку наступного століття. Деякі схожі моменти мають місце і в статті В. Горленка про Київ у 1799 р., де читача намагаються переконати в тому, що міста як такого – "справжнього" ще не існувало [10].

П. Лебединцев, І. Каманін і О. Левицький навели важливий фактичний матеріал про кількісне зростання купців на Подолі в окремі роки, показали, як і за рахунок яких представників вони формувалися (наприклад, вихідців з різних місцевостей України, Росії, Польщі, Франції та ін. країн), описали їх оподаткування та зловживання, а також функціонування купецьких і міщанських "товариств" у Києві [11].

В радянській історіографії тема з минулого купецтва м. Києва XIX ст. фактично майже не висвітлювалася, за винятком деяких побіжних студій і синтетичних праць. Так, у 1920–1930-х рр. у напрацюваннях про роль вітчизняного господарства в економіці Російської імперії й характер українсько-російських торгових відносин частково йшлося про національний склад купецького стану в "Малоросії". Причому, такі вчені, як О. Варнеке, О. Оглоблін, М. Слабченко, відстоюючи положення певної автономії національної економіки, разом з тим писали про малочисельність вітчизняного купецтва на всіх етапах його розвитку, а в кінці XVIII – початку XX ст. – про практичне злиття (в статусі, торгових інтересах, навіть у використанні мови) з російським [12]. В. Щербина висвітлив адміністративне вирішення господарських справ у місті (прибутки, видатки, борги та повинності городян), оповів про створення (1805 р.) і діяльність спеціальної комісії з представників усіх станів "київської людності", підзвітної Казенній палаті і губернаторові. Також писав про переорієнтацію торгівлі з Печерська на Хрещатик після пожежі 1811 р. [13].

Деякі методологічні проблеми, правда з порівняно обмеженим використанням джерел, спробували вирішити тоді Д. Бованенко, М. Волобуєв й І. Бровер, хоча основну увагу вони приділили загальним тенденціям в економіці України означеного періоду, порівнянню чи протиставленню її всеімперській [14].

Важливі оцінні характеристики та судження щодо означених у нашій роботі аспектів маємо в студії К. Антиповича, де йдеться про напрацювання В. Щербини в галузі історії Києва. Зокрема він наголосив на тому, що, вивчаючи минуле міста, можна не лише краще зрозуміти, а й пояснити багато моментів з української історії взагалі. "Тим-то кожен історик України, – зазначив учений, – завсіди зупинявся над дослідженням історії Києва і *цим робив свою вкладку до загальної скарбниці культурних надбань людства взагалі, української культури зокрема*" [15]. Серед науковців К. Антипович виділив здобутки в цій царині Антоновича, Іконникова, Каманіна, Андрієвського та деяких інших. Також названий автор звернув увагу на те, що, коли Павло I у 1796 р. повернув Києву весь його попередній статус, то той вже не відповідав

умовам часу, бо в столиці змінився не лише склад людності, а й *почався "процес денаціоналізації міщанства"*. Погоджуючись з думкою В. Щербини, Антипович обґрунтував тезу про те, що за тодішніми "гарними формами не було вже серйозного змісту". Причинами такого явища стали, з одного боку, "централістична" політика царського уряду, який не міг і не бажав залишити автономності міста; з другого – наявні в магістраті надмірні зловживання, котрі вже давно викликали підозру вищої влади. Укази уряду 1830 і 1831 рр. учений охарактеризував як безпосереднє втручання в фінансові справи магістрату, а від 23 грудня 1834 р. про реорганізацію управління Києва та від 8 березня 1835 р. про пільги місцевим купцям – як надання переваги російським негоціантам. На його погляд, події в столиці яскраво відображували загальноімперські тенденції по всій інкорпорованій Україні. А їх "провідниками", зокрема, стали такі міські голови, як купець-старовір Парфеній Михайлович Дехтерьов і його наступники – Єлисеєв, Бухтев, Ходунов та інші [16].

Стосовно ж здобутків радянської історіографії другої половини 30–40-х років можна в основному погодитися з такою оцінкою сучасного дослідника вітчизняного купецтва О. Доніка: "*... Діяльність купецтва як окремого стану перестала бути об'єктом історичних досліджень*", адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що в ХІХ ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени" [17].

В середині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст., можна сказати, "зробили прорив" у цій царині дослідження І. Гуржія та І. Слабеєва [18]. На тлі відображення розвитку української торгівлі вони писали і про питому вагу, значення й джерела формування кадрів в національній буржуазії. В їх працях неодноразово зроблені відповідні "географічні прив'язки" й до Києва. Зокрема І. Гуржій, використавши широке коло архівних джерел, обґрунтував положення про те, що чисельне домінування купців-росіян слід розглядати лише як локальне явище в окремих українських містах. Він назвав конкретні прізвища представників місцевого купецтва, в руках яких зосереджувалося близько 50% торгівлі.

Протягом 70–90-х років у цьому напрямі особливо плідно працювали Б. Кругляк, В. Борисенко, В. Крутіков, Т. Лазанська та деякі інші вчені [19]. Помітною подією в контексті вивчення нашої теми стала поява т. 2 "Історії Києва" в 3 томах, 4 книгах (1986 р.), де вміщені спеціальні параграфи про соціальні відносини, економіку та управління в місті ХІХ ст., а конкретніше – про купецьке підприємництво, банки і всілякі контори [20].

Про керівництво Києвом і губернією протягом 30-х рр. ХІХ ст. – 1914 р. йдеться в монографії В. Шандри [21]. В роботі частково охоплені й господарські проблеми міста.

Початок ХІХ ст. ознаменувався виходом у світ конкретно-історичної й теоретико-методологічної студії О. Гуржія, а також нових статей Т. Лазанської та Т. Ігнат'євої [22]. Так, перший з названих авторів оповів про соціально-економічні й політичні умови, за яких формувався купецький стан

України протягом головним чином XVII – XVIII ст. Він навів принципові характеристики і оцінки сучасників стосовно професійної діяльності торговців, висвітлив питання їх структуризації й юридичного (законодавчого) оформлення. Правда, в роботі виклад матеріалу хронологічно доведено лише до початку XIX ст.

Очевидно, серед інших напрацювань слід згадати дві книги письменника та культуролога А. Макарова "Малая энциклопедия киевской старины" і "Киевская старина в лицах. XIX век", які побачили світ у Києві протягом 2002–2005 рр. [23]. І хоча з огляду на "науковість" у контексті висвітлення нашої теми вони мають певні вади, все ж деякий фактичний матеріал у них заслуговує на увагу дослідника, так, скажімо, окремі сюжети про український побут міста, стару громаду, "київське українство" тощо. Правда, важко погодитися з твердженнями автора про те, що на середину XIX ст. Київ перетворився на "маленький куточок Росії на краю українських степів" і став "чужим" для українців, а також і з тим, ніби в 50-х і на початку 60-х років у ньому не існувало жодної суспільної організації, "яка б сприяла розвиткові національної ідеї" [24]. Проте вже на наступній сторінці він написав дещо інше, а саме: "Зруйноване Катериною II, Олександром I і Миколою I українське середовище почало потроху відроджуватися з появою київської Громади (1859, а в інших джерелах – 1861 р.) – напівлегальної організації молодих київських інтелектуалів, яка стала справжнім генератором суспільного життя міста другої половини XIX століття. Без її участі не обходилося жодне велике починання і в галузі науки, і в книгодрукуванні, в організації музеїв, різних товариств (зокрема і купецьких), конференцій і з'їздів" [25]. В названих працях відображені побутові нюанси життя городян і специфіка міської культури, наведені характерні життєписи історичних постатей і свідчення сучасників тощо.

Чимало інформації про повсякденність жителів міста містить п'ятитомне видання В. Ковалинського "Київські мініатюри" [26]. Названий автор також написав і видрукував у 1998 р. збірку нарисів про відомих киян, які залишили по собі помітний слід в історії Києва" [27]. В книзі описані, наприклад, меценатська діяльність представників декількох купецьких родин у XIX – на початку XX ст., особливості набуття ними прибутків з торгівлі, місце в суспільстві, а головне – причини й умови переселення багатьох з них до української столиці з різних регіонів Російської імперії та зарубіжних країн. В. Ковалинський яскраво і переконливо зобразив образи таких негоціантів, як Дегтерьови, "київських" Бродських, Яхненків, Терещенків та ін.

На тлі минулого столичного Хрещатика М. Рибаків у своїй монографії побіжно висвітлив окремі риси норів і звичаїв купців, котрі так чи інакше були з ним пов'язані, безпосередньо відобразив характер їх "виїздів" на Хрещатик, проведення ними тут вільного часу тощо [28]. Різноманітні реалії існування киян яскраво, за допомогою залучення великого ілюстративного матеріалу, відтворив на сторінках своєї оригінально задуманої праці О. Анісімов. Історико-побутові нариси він подав на фоні тогочасної епохи, з поглибленим урахуванням місцевого колориту [29].

Принциповими при висвітленні означених нами питань стали положення, методологічні підходи та концептуальні оцінки, які містяться у фундаментальній праці В. Молчанова про повсякденне життя городян правобережного регіону України протягом 1900–1914 рр. [30].

Вплив моди, в тому числі й західноєвропейської, та реклами на життєвий рівень міського населення України, національні особливості його повсякдення досліджено в спеціальних студіях О. Вільшанської. В них проаналізовані причини та соціокультурні явища, котрі призвели до значних змін у цій сфері на зламі ХІХ і ХХ ст. Безпосередньо висвітлено прояви українських специфічних рис у облаштуванні житла, одязі й харчуванні киян [31].

Очевидно, слід виділити цілий комплекс праць (часописи, рукопис дисертації, автореферат дисертації та ін.), в яких йдеться про культурне життя городян у ХІХ ст., їхні художні й мистецькі вподобання, вплив на їх повсякденність представників Росії й Західної Європи [32]. В дисертації також використані профільні статті, розміщені на шпальтах газет і електронних сайтах "Інтернет-системи" (в тому разі, коли вони містять оригінальну інформацію в контексті теми) [33].

На тлі загальної податкової політики уряду Російської імперії гільдійські й акцизні збори стосовно купецтва Київської губернії й, зокрема, столиці побіжно дослідив у фундаментальній праці В. Орлик [34]. Безпосередньо він обґрунтував положення про те, що при переході міщан у купецтво їх серйозною проблемою ставали попередні фіскальні зобов'язання, виконання яких вимагали міщанські "товариства", наприклад, за померлих членів і в першу чергу – батьків. Учений відобразив при цьому роль Київської казенної палати, яка мусила звертатися до міністерства фінансів за роз'ясненнями у найбільш складних випадках [35]. Важливо те, як це показав В. Орлик, що уряд конкретно реагував у випадках з київськими купцями й приймав або розробляв адекватні рішення, постанови тощо. В монографії на великому фактичному матеріалі простежується еволюція взаємовідносин царської влади й керівництва українських регіонів у фіскальній галузі з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р., поширення на "київські" терени імперських податкових статей, особливості різних видів місцевих зборів, їх етнічні складові й т. ін. Книга стала першим у вітчизняній історичній науці спеціальним дослідженням співвідношення загальнодержавного та місцевого оподаткування населення "підросійської" України.

Монографія ж О. Доніка присвячена основним аспектам соціально-правового статусу українського купецтва в Російській імперії протягом усього ХІХ ст. Ним поглиблено проаналізовано зміни в чисельності й етнічно-релігійному складі, форми й головні напрями діяльності купців, а також їх участь у міському самоврядуванні, станових і професійних об'єднаннях, меценатстві тощо. Значну увагу приділено соціокультурному виміру життя купецтва. Зрозуміло, що автор не міг при цьому обійти відповідні сюжети, пов'язані з Києвом, його роллю в загальнодержавних процесах [36]. Так, він навів цікавий фактичний матеріал опору купців від імені "київської міської громадськості" тим особам, наприклад, дворянам, які незаконно позаймали їх крамниці і при торгівлі не сплачували ніяких податків [37].

У контексті загальноросійської історії, а також у плані порівнянь і аналогій використані монографії Л. Кошмана, В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацिला [38].

Отже, історія київського купецтва, як про те свідчить аналіз основної спеціальної літератури, однозначно ще не знайшла поглибленого вивчення й всебічного висвітлення. Відображення її лише в окремих фрагментах засвідчило відсутність фахового дослідження на означений предмет. Разом з тим, опрацьована історіографія виявила найбільш вузькі місця в цій царині. Саме їхньому з'ясуванню, головним чином, і підпорядковані найважливіші завдання роботи. В свою чергу, останнє значною мірою зумовлює наукову новизну й актуальність теми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – V + 383 +IV с.
2. Там само. – С. 7.
3. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С.Пб., 1852. – Ч. 1. – 549 + 18 с.
4. Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2 ч. / Реп. изд. 1826 г. – М., 2006; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1853 г. – С.Пб., 1859. – Ч. 2. – 376 с.
5. Семенов А. Назв. соч. – С. 288–289.
6. Ulaszyn Henryk. Kontrakty kijowskie. Szkic historyczno-obyzajowy. 1798–1888. – Peterburg, 1900. – 108 s.
7. Житецкий И. Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – Т. 72, № 1. – Отд. 1. – С. 57–80.
8. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – 364 с.; Фоменко К. Киев во второй половине XIX века // Киевские епархиальные ведомости. – 1909. – № 17. Часть неофициальная. – С. 393–397.
9. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. 2. – С. 239.
10. Горленко В. Киев в 1799 году // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 581–592.
11. Лебединцев П. Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина. – 1884. – Т. 8, № 2. – С. 352–354; його ж. Киев за 60 лет пред сим / Труды КДА. – К., 1909. – № 2; Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – Т. 21, № 5. – Отд. 1. – С. 140–168; Т. 22, № 8. – Отд. 1. – С. 157–195; № 9. – Отд. 1. – С. 597–622; Левицкий О. Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. – 1892. – Т. 39, № 11. – С. 189–212; № 12. – С. 337–360.
12. Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1927. – Ч. 1. – С. 7–10; Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Киев, 1925. – С. 45, 46; Оглоблин О. Нариси з історії капіталі-

- му на Україні. – Харків; Київ, 1931. – С. 38; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 9.
13. Щербина В. І. Нариси з історії Києва, відколи його до Московської держави приєднано до початку світової війни і революції (1654 – 1914) // Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. – К., 1926. – С. 1–44.
 14. Боваренко Д. До методології вивчення історії українського господарства // Прапор марксизму. – 1927. – № 7. – С. 90–93; Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 56–62; Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. – Одеса, 1831. – Т. 1. – 175 с.
 15. Антипович К. Праці В. І. Щербини з історії Києва // Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. – С. XXV.
 16. Там само. – С. XXXI–XXXII.
 17. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С. 4.
 18. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 449 с.; його ж. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 36–52; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 205 с.; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – 189 с.; Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – 138 с.
 19. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 36–43; його ж. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: на материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 72–81; Борисенко В.Й. Нариси історії України. – К., 1993; його ж. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. – К., 1997; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 65–73; її ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.
 20. Історія Києва: В 3 т., 4 кн. – К., 1986. – Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – 440 с.
 21. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – 144 с.
 22. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.; Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – К., 2001. – С. 24–41; Ігнат'єва Т. В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 172–179.
 23. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – 558 с.; його ж. Киевская старина в лицах. – К., 2005. – 878 с.

24. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX век. – С. 350.
25. Там само.– С. 351.
26. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. – К., 2002. – Кн. 1. – 320 с.; 2003. – Кн. 2.– 416 с.
27. Ковалинский В. В. Меценаты Киева. – К., 1998. – 528 с.
28. Рибак М. О. Хрещатик відомий і невідомий: Красзнавчі нариси. – К, 2003. – 504 с.
29. Анисимов А. Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий...: В 2 кн. – К., 2002. – Кн. 1– 382 с.; 2003. – Кн. 2. – 348 с.
30. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с.
31. Вільшанська О.Л. Житло української інтелігенції Києва як відображення національної свідомості // Образ епохи: культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст. – К, 1995. – С. 33–34; Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К, 2009. – 172 с.
32. Николаев Н. И. Драматический театр в Киеве: Исторический очерк (1803–1893). – К.; 1898. – 107 с.; Тимошок П. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина – 1890. – № 6. – С. 533–540; Сакович Л. Т. Жилая застройка Киева первой половины XIX в. – Рукоп. дис. ... канд. архитектуры. – К., 1954. – Ч. 1; 2; Сакович Л. Т. Жилая застройка Киева первой половины XIX в. – Автореф. канд. архитектуры. – К., 1955. – 19 с.; Болгарська Т. Щепкін і Мартинов у Києві // Український театр. – 1974. – № 2. – С. 31–32; Болгарська Т. Молчанов у Києві // Український театр. – 1987. – № 2; Саприкіна Л. Невідомі гастролі європейських музикантів // Київ. – 1987. – № 3.
33. Лепша І. "Думка"Ференца Ліста: Про перебування Ф. Ліста в 1848 р. в Києві // Вечірній Київ. – 1980. – 26 квітня; Лавров Д. Контракти... і балет із Мадрида. Культурне життя Києва в першій половині XIX ст. // Молода гвардія. – 1986. – 24 січня; Карповская И. За три копейки на киевском базаре можно было купить модный детектив о происхождениях Шерлока Холмса или килограмм картошки // Факты. – 2004. – 25 сентября; Лякина Р. Неразгаданная тайна коллекций киевского купца // Зеркало недели. – 2008. – 12 декабря; Гомоля Н., Мокроусова Е. Киевский торжок // [www, kontrakty .com. ua___/show/rus/rubric main/30200515.html](http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/rubricmain/30200515.html).
34. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с.
35. Там само. – С. 322.
36. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) – К., 2008. – 271 с.
37. Там само. – С. 19.
38. Захаров Н. В., Петров Ю. А., Шацилдо М. К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М., 2006; Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. – М., 2008. – 448 с.